

३. प्रेम लहरी (चार भाग) र लहरीकार

नेपाली लहरी काव्य परम्परामा अत्यन्त लोकप्रिय रहेको प्रेम लहरी (चार भाग)-का रचयिता रत्ननारायण अथवा रत्ननारायण प्रधान हुन् र उनी साधारणतः आर. एन. प्रधानका रूपमा परिचित र प्रसिद्ध रहेका छन्।

आर. एन. प्रधान देहरादून, ६ नम्बर प्लाटून सैनिक विभागमा बाइस वर्ष जति सेवा गरेर वीर-तकमा प्राप्त गर्दै हवलदार मेजर पूर्णसिंह नेपाली र श्रीमती विष्णुमायाका छोरा हुन्।^१ उनी सन् १८८६ को सेप्टेम्बर महिनामा गढवालको लेन्सडौल भन्ने ठाउँमा जन्मेका थिए।^२ आर. एन. प्रधानले सन् १९०८ मा इन्ट्रेन्स परीक्षा उत्तीर्ण गरी केही दिन लेन्सडौलमा नै सेना विभागमा काम गरेको र त्यसपछि खरसाड आएर खरसाडको मिडिल स्कूल (वर्तमान पुष्परानी हायर सेकण्डरी स्कूल)-मा अध्यापन गरेको अनि सन् १९१२ तिर फर्केर लेन्सडौल गई त्यहाँ केही दिन रही फेरि पुलिस सब इन्सपेक्टरका रूपमा खरसाड आएर जनसेवा गरेको जानकारी पाइन्छ।^३ यसरी कहिले सैनिक, कहिले शिक्षक र कहिले पुलिस सब-इन्सपेक्टर बनेर समाज एवं राष्ट्रको सेवा गर्ने आर. एन. प्रधान एक प्रतिभाशाली, कर्तव्य प्रेमी, परिश्रमी व्यक्ति थिए भन्न सकिन्छ। सन् १९१७ को ७ डिसेम्बर का दिन उनको देहान्त भएको थियो।^४

आर. एन. प्रधानले भक्ति प्रकाश (सन् १९०६), प्रेम लहरी (चार भाग, सन् १९१२), प्रधान नीति कुसुम र सुख सागर जस्ता कृतिहरू नेपाली साहित्य जगतलाई दिएर गएका छन्। सुख सागर चाहिँ अपूर्ण र अप्रकाशित छ। आर. एन. प्रधानका रचना कृतिहरू मध्ये प्रेम लहरी (चार भाग) अत्यन्त लोकप्रिय छ र यो सन् १९१२ को रचना कृति मानिएको छ।

१-३. शान्तिराज शर्मा (सम्पा.), खरसाड, हिजो र आज; गोर्खा जन पुस्तकालय, खरसाड; सन् १९७६; पृ. १४

४. (क) शान्तिराज शर्मा (सम्पा.), पूर्ववत्, पृ. १८
(ख) श्रीमती लक्ष्मीदेवी सुन्दास, "श्रृङ्गारिक धारामा दाजीलिङ्को प्रेम लहरी", साहित्य सङ्केत (त्रैमासिक); वर्ष १६, पूर्णाङ्क १६, अप्रेल १९८५; पृ. ५५

आर. एन. प्रधानको प्रेम लहरी जम्मा चार भागमा संरचित छ। यसका प्रत्येक भागका पृष्ठहरू अलग-अलग गरेर गणना गरिएका छन् तापनि श्लोकहरूको गणना भने एकादि क्रमले गरेर लगिएको छ र यसमा १२५-१२७-८६-१६२ गरी जम्मा ५३३ श्लोक रहेका पाइन्छन्। यसका पाँचसय तेत्तिस श्लोक मध्ये सोह श्लोक शार्दूलविक्रीडित छन्दमा, सोह श्लोक गजल छन्द-शैलीमा र अवशिष्ट पाँच सय एक श्लोक नेपाली लोकलय प्रधान झ्याउरे छन्दमा छन्। त्यसैले यो प्रेम लहरी (चार भाग) मूलतः झ्याउरे छन्द-शैली प्रधान लहरी काव्य ठहर्छ। कथा वा आख्यानको जलप मात्र छ र मूलतः आख्यान निरपेक्षता अँगाली लहरीकारले नायक-नायिकाका प्रेम-प्रीतिका भाव लहरीहरूलाई रागात्मक अभिव्यक्ति दिएका छन् र यसो गर्दा संवाद शैलीको प्रयोग गरेका छन्। प्रेम-प्रीतिका भाव लहरीहरूको अभिव्यक्तिका क्रममा स्थानीय सन्दर्भहरूको पनि वर्णन गरेका छन् र यस्ता स्थानीय सन्दर्भहरूमा नेपाली समाजका तत्स्थानीय चाड-पर्व, रीति-रिवाजहरूको झलक पाइन्छ। भाव वा विषय वस्तुलाई रोचक तुल्याउन ऋतु वर्णन, होरी वा होली गीत, उपदेश गीत जस्ता विविध विषयहरूको पनि संयोजन गरेका छन्। यो मूलतः प्रेम-प्रीति विषय प्रधान श्रृङ्गारिक लहरी काव्य हो।

यसका पहिलो भागका एकसय पच्चीस श्लोकहरूमा सैनिक सेवाबाट केही दिनको छुट्टीलिएर घर (खरसाङ्) आएका नायक (पुरुष/मर्द)-को नायिका (स्त्री)-सँग भेट भएको, पहिलो भेटमा नै दुवैमा प्रेम भएको, नायकका छुट्टीका दिन बितिसकेका हुनाले नायकले नायिकासित बिदा मागेको, नायिकाले एकलै बस्न नचाहेको, नायकले नायिकालाई केही दिन अपेक्षा गर्न संझाएको तथा नायक पल्टनमा गएर नायिकाका रूप-सौन्दर्यको प्रशंसा गर्दै मिलनका रमाइला क्षण र घटनाहरूको संझना गरेको रोचक वर्णन छ।

यसका दोस्रो भागका एक सय सत्ताइस श्लोकहरूमा नायकले नायिकालाई संझेर छटपटिएको रति-रागात्मक वर्णन छ र लहरीकारकातर्फबाट वासनात्मक प्रेममा अन्ध बन्न हुदैन भन्ने अर्ती उपदेशहरूको पनि अवतरण गरिएको छ।

तेस्रो भागका उननब्बे श्लोकहरूमा नायक-नायिकाहरू परस्परको रूप-सौन्दर्य र माया-प्रीति संझेर चञ्चल वा प्रेम-व्यथित बनेको, नायकले केही गम्भीर भएर प्रेमको महिमा गाउँदै नायिकालाई नारी-चरित्र सम्बन्धी कुरा सुनाएर स्त्रियोचित धर्म पालन गर्न सदुपदेश दिएको वर्णन छ।

चौथो भागका एकसय बयानब्बे श्लोकहरूमा विरही पुरुषले एउटी कलिली उमेरकी नायिका (नानी/सानी नानी) समक्ष उसको जीवन मागेको, विरही पुरुषले भनेका कुराको आशय नबुझेर नायिकाले उसकी आमासँग त्यसको अर्थ सोधेको,

सामाजिक विरही पुरुषका भनाको आशय स्पष्ट भएपछि त्यस नायिकाले दुइचार
वर्ष विवाह नगर्ने कुरा विरही पुरुषलाई भनेको, विरही पुरुषले फकाउन लाग्दा
नायिकाले विरही पुरुषलाई उसका घरबाट निस्की जान भरी घरको दैलो थुनेर
गाफू घर धन्दमा लागेको र विरही पुरुषले प्रेम-विह्वल बनेर प्रेम-विरहका गीत
गाएको वर्णन छ अनि रूप-यौवन आदिको घमण्ड नगर्नु भन्ने सदुपदेश दिएर काव्यको
माप्ति गरिएको छ।

आर. एन. प्रधानको प्रेम लहरी (चार भाग) को श्रृङ्गार भाव शिष्ट एवं
आदर्शोन्मुखी रहेको पाइन्छ। जवानीको जोशमा काम-वासनाले प्रेरित भएर गरिएको
म ऐन्द्रिक हुन्छ र ऐन्द्रिक प्रेममा त्याग एवं आन्तरिकताको कमी हुने हुनाले
स किसिमको प्रेमले जीवनलाई उच्चता र दिव्यता प्रदान गर्न सक्तैन र मानव
जीवन व्यर्थ बन्छ भन्ने यस लहरीको केन्द्रीय मर्म हो। त्यसैले आर. एन. प्रधानको
प्रेम लहरी (चार भाग)-मा अभिव्यञ्जित प्रेम शिष्ट, मर्यादित र सामाजिक रही
लोक एवं परलोकमुखी बन्न सकेको पाइन्छ।

यस लहरीको भाषा-शैली एवं छन्द-शैलीमा परिष्कार-परिमार्जनको कमी रहेको
नभए तापनि र यो प्राचीन परिपाटीमा मै लेखिएको भए तापनि भाषा-शैली एवं
छन्द-शैलीमा पाइने कथ्य वा गेय गुणले गर्दा यो सरल, सहज र सरस एवं सङ्गीतात्मक
बन्न सकेको छ। सरल, सरस र स्वाभाविक एवं लोक प्रचलित लय पद्धतिले गर्दा
प्रेम लहरी (चार भाग) का झ्याउरे छन्दका प्रत्येक श्लोक नै सङ्गीतात्मक छन्
गेय गुण सम्पन्न रही मनोरम पनि बनेका छन्। लहरीकारले एकाध अंग्रेजी
शब्द वा पदावलीहरूलाई पनि झ्याउरे लय अनुकूल बनाएर प्रयोग गरेका छन् र
लहरीकारको विशेषता हो। संक्षेपमा भन्नु पर्दा लहरीकार प्रधानको प्रेम लहरी
(चार भाग) अन्त्यानुप्रासयुक्त सरल, सहज र सरस तथा कथ्य वा लोक लयात्मक
गुण सम्पन्न भाषा एवं छन्द शैली अनि स्वाभाविक किसिमका अलङ्कारहरूको
प्रयोगले गर्दा निकै रोचक छ।

आयाम एवं संरचनाका दृष्टिले खण्डकाव्य भन्न सुहाउने आर. एन. प्रधानको
प्रेम लहरी (चार भाग) कवित्व स्तरका दृष्टिले पनि उच्च-मध्यम स्तरीय
लहरी काव्य ठहर्छ।

यहाँ पं. पुण्यप्रसाद उपाध्याय, बनारसद्वारा प्रकाशित प्रेम लहरी (चार भाग)-
को एकसय आठ श्लोक छानेर राखिएका छन्।

३. प्रेम लहरी (चार भाग सम्पूर्ण)

आर. एन. प्रधान

पहिलो भाग

मौकाको घरी दयाहोस् प्यारी! तिम्रो ज्यू मर्देन।
आमाले तिम्रो यो जान्लिन् भनी डरमान्नु पर्देन ॥१॥

बोलीछ तिम्रो कोकिलको जस्तो जिउडाल् छ मजूको।
हिँडदा र घुम्दा सोइ सक्कल् देख्छु झलझली हजूको ॥५॥

आगो है लागदा जसरी प्यारी! सारा बन् बल्दछ।
'उसरी गरी एक दृष्टि लागदा मेरो मन् जल्दछ ॥१८॥

छुट्टिने बेलाको जुवारी :
स्त्री-

पर्खने छैन तीन् चार मैह्ला पर्खिन्न एकै दिन्।
एकलै म यहाँ बस्नेछु काँहाँ लैजाउ एसे छिन् ॥२६॥

मर्द-

मन् आफ्नु बाँधनु करमै साधनु तीन् मास चारै मास्।
ऐले म जान्छु छिटै म आउँछु पुर्याउँला तिम्रो आश ॥२६॥

स्त्री-

लाउँदिन कर खुशी है गर सलामी मेरा ल्यौ।
हुन्छ है भने खुलासा उत्तर कि हुन्न भनिद्यौ ॥३०॥

मर्द-

नयन् छ तिम्रो मृगको जस्तो शरीर् छ मजूको ।
के होला मलाइ यो ज्यूको माया जति छ हजूको ॥३७॥

फागुन मासको प्रेम गीत-

फागुन मास् आउला रङ्ग विरङ्गलिईरुमालले छेकूला ।
अवीरको रङ्ग प्यारीको सङ्ग धूमधामले खेलूला ॥
पिर्तीको बीज रोपें हैं मैले फल् तिम्ले फलाउँछ्यौ ।
फूल मात्र हो कि फल् पनि कैल्हे, कि व्यर्थै झुल्याउँछ्यौ ॥५०॥

पानी रोज् हाली गोडी है गोडी बढाएँ पिर्ती रूख ।
यो माया मोह नमरे सम्म भै रहोस् सधैं सुख ॥५२॥

सुनका कलस छातीमा तिम्रो लुकाई राख्छ्यौ ।
दोस्तीलाइ दिन सोइचीज तिम्रो परमेश्वर भाक्दछ्यौ ॥५८॥

चोरी म लिन्न खोसी म लिन्न लुकाउनु के कारन् ।
खुशीले दिए म लिने थिएँ ईश्वर नारायन् ॥६०॥

प्यारीलाई चिठी :

पत्र है लेखा आँसुले भिज्यो म आँखा देख्दिन ।
तिमी छौ कान्छी! बुद्धिमान् ज्ञानी घेरु झीजौ लेख्दिन ॥७२॥

सूर्यको ज्योति बिसाईदिने हे मृगनयनी!
जुन जनुले हेर्यो मन् खिँचिलिने बेहोश भएँ नि ॥७४॥

संझन्छु तिम्रो तेजस्वी रूप मूर्च्छामा रहन्छु ।
बेहोस हुन्छु एक दुइ घण्टा फेर सुद्धि म पाउँछु ॥७७॥

रूप-पिरती यौवन :

शरीरले तिम्रो कल्पाउँछ देह नयनूले लाउँछ टीस् ।
झन् गाला देख्दा मन् हरिलिन्छ खान मन् लाग्छ कीस् ॥६६॥

जोवनूको बेला यो जीवूलाई हेला कदापि नगर्नु ।
जिन्दगी भरि हाँस् ख्यालै गरूँ पछि त छ मर्नु ॥६८॥

मर्द-

मन् बाँध्यो जति बाँधिन्छ उति शोक् गरी क्या हुन्छ ।
जान्दछ्यौ तिमी शोक् फिक्री गरी ज्यू मात्र नाशिन्छ ॥११२॥

स्त्री-

मन् थाम्छु कति थामिन्न रति संसारी शोकैमा ।
जनमै देखिन् फिक्री की छ सदा दुनियाँ लोकैमा ॥११३॥

पिरती-माया :

प्रीतिको अग्नि हृदय डढयो भर्मन गरायो ।
अक्कल बुद्धि रतिभर सुद्धि छैन पो हरायो ॥१२०॥

चन्द्रमा सूर्जे जब तक् रहला तबसम्म माया छ ।
मायाको साथी पिरती दोस्ती बहुतै दया छ ॥१२२॥

तेजिलो रूप तिम्रो छ खूप चम्किलो नयन् छ ।
तिम्रो र हाप्पो दोस्ती छ राम्रो अधिक चयन् छ ॥१२४॥

दोस्ती भाग

जोवन्को घरी अन्धा भै प्यारी! पिरती लाइन्छ ।
प्रीतिको ध्यान्मा सिर् काटिएको था काँहाँ पाइन्छ ॥१२६॥

संसारी सुखलाइ जान्नुको लागि तैयारी सब् जन् छन् ।
यस् सुखा जो छन् फन्दामा फस्छन् आर. एन. ले यो भन्छन् ॥१३४॥

मर्द-

आफ्को माया पिरती माया छदैछ मनैमा ।
उतिछ माया मेरो है दिलमा जति रूख बनैमा ॥१६६॥

मायाले अधिक सतायो :

मायाको जालमा बिचमा फँसी परें म अलन्तर् ।
कुन् दिन्को रैछ यो माया पिर्ती फिकरी निरन्तर् ॥१६६॥

नजानी मैले भूलैमा परी पिर्तीमा बसेँछु
मायाको नाउमा वारी न पारी बिचैमा फसेछुँ ॥१७१॥